

ИЗПОВЕД

(ЩРИХИ КЪМ ПОРТРЕТА НА НИКОЛАЙ ХРЕЛКОВ)

Видка Николова-Пашова

„Писателят влияе върху народа не само със своето творчество, но и с личния си живот. Когато тези величини са хармонично съчетани, тогава коефициентът на полезното действие е най-голям.“

Николай Хрелков

1.

Някога, на вратата на стаята си, един от нашите поети поставя бележка „Николай Хрелков. Влез!“ Обикновен жест, обикновена проява и потребност на ежедневието ли? Да. Въпреки всичко в тази бележка, струвами се, се отразяват някои основни и характерни за поета и човека Хрелков същностни отлики, специфика. Тази бележка е „малка подробност“, резултат от изградена вече философия за хората, за индивида и обществото; малка подробност, дошла да потвърди по един „малък начин“ цялостно поведение — реално и духовно — сред годините и епохата, да стане свидетел на символ-верую, дало пламък и устои за живота на поета.

Изградените представи, високите етични принципи, непоколебимото гражданско убеждение — без преднамереност, без показност и парадност — намират своя еквивалент в чисто и любещо хората ежедневие. Защото то за Николай Хрелков е изградена изходна постановка. Нека се върнем към основната концепция на стихотворението му „Изповед“ (в памет на Васил Левски) и още веднъж ще открием — и за Хрелков, и за себе си, ще съпреживеем онзи решаващ вътрешен подтик към „светлоломна човешка любов“, която придвижва вековете напред и човек умира с нея свободен.

Голямата и прастара дилема — човек—общество, човек—човечество, разпъвала на кръст всеки създаден на тази земя, получава едно от най-ярките си превъплъщения чрез цялостното битие на Хрелков в нашия обществено-политически и културен живот, в историята на българската литература, на българското художествено мислене. Николай Хрелков е един от светлите рицари, пълен с противозаряди, разкъсан от въпросите на времето си и своите собствени въпроси към него, и едновременно единен, който съумя да живее най-малко за себе си и само за другите. Не бих искала да припомням известни вече неща и факти, свързани с биографията му — многобройните споделени спомени на приятели и съидейници са разкрили множество негови дни, помисли, постъпки. Пътят му от родния дом, София и войната, главоломните

събития от 20-те години и емигрантските години, стеново България с нейните революционни борби, множеството му пътувания, установяването му в Горна баня — до самия край през 1950 г. — поредица от живи доказателства, дребни, катадневни и големи, които обосновават и чисто практически защитават неговия стих:

Не питам: плащам със живот!

Необходимостта от близост, не съзерцателна, а действена, с проблемите на епохата и хората е у Хрелков и предразположение на духа, и преди всичко осъзната, търсеща изява, революционност. Тя е в кръвта му, в стремежите му, в целите му. Революционност — дошла по неизменните пътища на народността, на родовете, от друга страна, на конкретно-историческото обкръжение, от трета. За човек като него — с една дълбоко изповедна нагласа (като взаимоотношение, като реакция и изказ) — е невъзможно да остане тих, скрит, незабелязано действащ; зарядът от човеколюбие, от природни и култивирани хуманистични подстъпи към света и нещата е твърде голям, за да остане в рамките на кроткото спътничество с доброто. Освен това д о б р о т о по самата си същност е така велика и примамна цел, а видяното з л о е осъзнато като ярем на деня. Така цялостната импулсивност на характера му го довежда до откритото служене и стремеж към служене в името на милионите. „Идеалът на милионите милиони“ — той е реален, явен в убедеността за правота и за истина. И е мечта — унаследена, почувствувана като завещание. Николай Хрелков непрекъснато търси и преценява себе си в редицата на онези, които са личности-факли. В затвора в Нови Сад той още веднъж открива бащино-синовната връзка и последователност в борбата за красота. И я приема като свое призвание, като отговор на вечния въпрос „за какво съм роден?“ Потомственият недоволенник, настоящият партийен член и функционер, поетът, мислещият човек в много от своите бележки, отзиви, статии се изявява като ревностен тълкувател на духовните величини на миналите преди него. „Безстрашие и доблест. Презрение към низостта на нищожествата и преклонение пред величието на великите — това бяха негови качества, това бяха качества на великия човек.“¹ В това, какво човек открива до себе си, „отсреща“ най-ясно могат да се видят и разберат устоите, които той сам за себе си търси и утвърждава, създавайки неповторимото равновесие в самия себе си; и влияейки на „околното“ именно по този двустранен начин. Себераздаването и стремеж на отблъскване на каквато и да е друга цел и надежда освен целите и надеждите на „милионите“ — това са черти, с които се характеризира духовната, мисловната биография на Николай Хрелков. Понятията истина, свобода, човечност, светлина, нравственост, достойнство са не думи, не фикция. Те са цел! Трябва да бъдат открити, да бъдат култивирани у всички, да се превърнат в същност не само за прозрелия ги, а и за обществото като цяло. Комунистът, революционерът е действително и мисионер — откривател на нови нравствени и социални селения. И именно затова, оценявайки величието и обема на създаденото от Ленин, Николай Хрелков пише: „Бъдещето ще трябва да измери дълбочините на това понятие: ч о в е ч е н.“² Индивидуално чистото, единственото, красивото в бурите на пролетарската борба също изисква борба. Съхранение! Комunistическият идеал е достоен да бъде носен само от етично извисените. Николай Хрелков е особено чувствителен в това отношение и се стреми от погледа му да не убегне нито една личност, доказала себе си като нищожество или като висина. В двубоя между двата свята, в потока от „праз-

¹ Николай Хрелков, Христо Ботев, в. Борба с туберкулозата, год. II, бр. II.

² Николай Хрелков, Ленин, в. Борба с туберкулозата, год. II, бр. 2.

ници и делници“ поетът запазва оценъчния си рефлекс за опорните стълбове — добро и зло, търси ги и наоколо, и в себе си. И е винаги готов да осъди или да се възторгне, да се почувствува съпричастен на великото и светлото, да преболежда заради грозното: „Те бяха доста хулені на времето от търговците за това, че имаха свои човешки лица, пазеха ревниво лицата си от срамното, пълзящото, недостойното. Новият ден иде, но колко много и колко скъпи трулове ще огрее, и колко нечистотия ще го срещне...“¹ — пише Хрелков по повод гибелта на свои другари. До отношенията робство—свобода, капитализъм—комунизъм, война—мир, той поставя: безчестие—чест, безразличие—ангажираност, подлост—благородство, лъжа—истина, смърт—живот, реакционност—човечност, продажност—достойнство.

2.

Задъханата натура на Хрелков трудно може да съхрани само за себе си целенасоченото натрупване на етични и художествени ценности. А начините за въздействие върху окръжаващите го? Много са — политическата борба, поезията, публицистичните изяви, беседите с десетки млади творци, ремсисти, комунисти.

Всеки разговор, всяка случайна даже среща придобиват за него значение на открита пропаганда на принципите на комунизма в социален и нравствен смисъл, на открита проповед, посвещаване, на едно висше откровение. Когато се запознае с писменото наследство, оставено от Хрелков, с житейската му биография, човек добива впечатление, че той идва в живота изпълнен с голямата, необузdana потребност и страст да „сподели себе си“, да се разкрие и раздаде, да направи всеобщо знание всичко, което сам е достигнал, съзнал, да пробуди. В него живее една вечна надпревара — с времето, с идеите и епохата, с политическите и естетически установености, със самия себе си. Нека си спомним само „случаите“ — „Червен смях“, „Хиперион“, „Пламък“, емиграцията му, „Нов път“, „РЛФ“, „Кормило“, болестта му, — като бит, като „моменти“ у Хрелков и ще се убедим в огромната му воля и способност да запази себе си, онова „себе си“, което той съзнателно вече е предназначил за чуждо ползуване. И Хрелков определя координатите на човешкото поведение като „гражданска доблест, поставена като народна цел“².

У Хрелков е винаги будно съзнанието и за преценка на истински съвременната, необходимата, даваща път напред идейно-художествена мисъл. Чрез статии, писма, разговори, чрез цялостната си позиция на творец той винаги изисква и акламира такова изкуство, което е родено от „светая светих“, от най-скъровените дълбини и висини на твореца, приел народните скърби и бъдеще като лична повеля. Декларативното и плакатното, съчиненото и повърхностното, вестникарски точното в поезията са антиподи на истински актуалната обществена гражданска лирика. Той, който винаги е считал себе си „модернист“ в поезията и който не на шега можем да наречем подвижна история на българската поезия по пътя ѝ от края на 10-те, през 20-те, към естетическите завоевания преди и по време на Втората световна война (говоря за някои основни тенденции, насоки, тематични и стилови особености), рязко се противопоставя на криворазбраната, груба тенденциозност, на журналистическите представи за ангажираност на поезията. „Ние казваме, пазете се от плакатност, затова защото задачите на плаката са едни, задачите на живописата,

¹ Из писмо на Н. Хрелков до Вичо Иванов от 22. IX. 1937 г.; вж. сб. Спомени за Николай Хрелков, 1960.

² Н. Хрелков, Гео Милев, в. Борба с туберкулозата, год. III, бр. 11.

да речем, или поезията — други в борбата за човешката свобода.“¹ Николай Хрелков е против протоколите, против кухите и сухи свидетелства за революционност, народност, партийност. Той е против едностранчивото разбиране и надценяване на темата, против шаблона, виждайки великолепно разликата между „Да спрат фабричните комини“ и „Да задимят фабричните комини“ . . .² Защото за Николай Хрелков литературата е художествено-естетическа ценност, красота, която има своята основна тенденция — „час по-скоро да се постигне пълно братство между човеците, народите и континентите и ония, които са против това, да бъдат предадени от литературата на порицание“³. Защото за Николай Хрелков изкуството е и призвание, и съдба, и дълг. Той поставя своето „да“ на страната на дълбоко, лично изстраданата поезия, поезия противоположна на човешкото бездарие, духовно и гражданско безсилие, немощ. „Оная поезия, която не може да обедини камъните и зверовете, фактите и мечтите, е бездарна поезия.“⁴

Иска ми се да припомня, че „ . . . неговото присъствие в литературата се чувствуваше като съвест дори и тогава, когато мълчеше . . .“⁵ — както пише за Хрелков Вичо Иванов.

13.

Бъдещето! Бъдещето е блян и мечта, копнеж; то е свързано конкретно-исторически с една неотменно идваща революция, с неотменно идващ нов социален строй; то е вътрешен живот и смисъл. И освен всичко това — бъдещето за Н. Хрелков е п о з и ц и я. Тя разрешава всички пътища, надделява всички кошмари, целия ад от реалното „днес“, с неговите убийствено осезаеми за Николай Хрелков безработица, болест, бездомност. Това са трите „б“ за поета, неотклонно съпътстващи го, над които той също така неотклонно издига четвъртото — бъдещето! Той мисли чрез него, пише стихове чрез него, преценява и осъжда от негово име, изгражда своя защитен революционно-бунтовен свят чрез него, намира мястото си в света и нещата чрез него. Защото — „Ние го носим в своето съзнание с всичкият му брилянтен блясък и ще бъдем глупави, ако кажем: колко е далече то. То е в нас и то е много тежко за слабите ни същества, защото е тежка стойността му“⁶ — споделя Хрелков. Той облича своето настояще в нравствените принципи на бъдещето и в негово име — усетил го в себе си, в противовеса на неизбродимата мъка и неправда около себе си — тръгва. Още дете, поетът помага на по-слабите и покровителства; после напуска родния дом, „надраства го“; той е искрен и войнствен покровител по време на войната и до края на живота си; убеден в хуманизма и бъдещата хармония на света — става член на Комунистическата партия; той надживява духовно и идейно даваните му характеристики като неподлежащ на развитие,⁷ като „спътник“, като дребнобуржоазен елемент, „качественик“ . . . той пълни с вяра в победата сърцата на всички, с които е имал, макар и краткотраен допир.

¹ Н. Хрелков, Плакатът, в. Борба с туберкулозата, год. III, бр. 9.

² Ив. Буриш, сб. Спомени за Николай Хрелков, 1960.

³ Вж. литературно-критически очерк „Николай Хрелков“, Н. Бояджиев, 1964, стр. 100, из писмо на Н. Хрелков.

⁴ Из отделни ръкописи на Н. Хрелков, съхраняват се в музея в Горна баня.

⁵ Вичо Иванов, сб. Спомени за Николай Хрелков, 1960.

⁶ Из бележки на Н. Хрелков; преписът от текста в музея в Горна баня.

⁷ Ив. Крекманов, сб. — Спомени за Николай Хрелков, 1960.

Но знам, че нявга ще разкрие
небето грейнали покрови
и моя слух ще се упие
от звън на счупени окови —

пише младият Хрелков още в 1920 г. — една от първите му печатани творби. Озаглавена е „Вяра“. У него живее всеобемно, силно развито чувство за дълг и за служене в името на народа. Той се обрича в с л у ж б а на една идейно политическа и социална правда, превърнала се в стимул за него, в намерен висш революционен смисъл за човешкото съществуване . . . Аз съм създаден от човек, и даже само по силата на това, аз съм длъжен, не, аз искам да му бъда полезен; аз искам да убия мрака, защото виждам светлината и слънцето; на мене ми е тъжно, чувствавам се виновен, като гледам мрака и именно затова ще ви го разголя и покажа — за да ви стане и на вас тъжно и да започнете борба. „ . . . Мога да ти посоча стотици безличия, затънали във формализма, които безпогрешно с л у ж и х а н а л ъ ж а т а и и з м а м а т а , и ползата на техния живот за нас е като ползата от живота на дървениците.“¹ Оттук — съзнанието, че аз съм и т р я б в а да бъда над тях — над дървениците, над тираните, аз трябва да следвам орела, а не „мухата“ и „гарвана“. Да издигна себе си, но — заради моя народ. Да бъда водител и барабанчик. Да бъда частица от фара — светлина над безкрая на социално-политическата и художествена действителност с нейните проблеми на деня, проблеми на бъдещето, с нейните конкретни и революционни движения, причини и последствия, движещи и потъпкващи сили. Аз ще се издигна „над“, за да се слея с „ние“:

Там, дето може всеки пръв да бъде — ясно:
ти най-напред се нареди;
но гдето няма пръв, защото е опасно —
ти застани от скромност, и бъди!²

Аз съм пълен с призраци и видения на убитите, на самоизбитите, на копачите, безработните и бунтовните, с подлата тъмнина на падащи богове; аз съм „подвижни гробища“, аз ще ви покажа този мой свят, за да прозрете злото, неправдата, войната, позора на мълчанието!

Като птици от огън подгонени
стиховете ми стават на зов.³

За да осезае собственото си предназначение, за да усетите опиянението на революцията и движението към бъдното и вечното; защото моят безкраен стремеж, от който трепери земното кълбо, трябва да стане и ваш, всеобщ. Защото аз мечтая за свобода и за любов, а срещам студ, и нощ, и смърт . . . Висините, върховете, птицата, неспирната мощ на течащата вода — красотата във всичките ѝ природни форми и човешки превъплъщения омайват въображението, идеалното пленява поетовите представи.

В разговор с Вапцаров, съзерцавайки величествените масиви на Пирин планина, Н. Хрелков предлага всеки по свой начин да възпее преживяното и сам избира като свое решение — музиката на цигулката. На възражението на Вапцаров, че „на цигулка народът няма да го разбере“, Хрелков отговаря: „Не може, но ние трябва да му помогнем . . .“⁴ Ето смисъла на явното Хрел-

102 — 1 Вж. литературно-критически очерк, „Николай Хрелков“, Н. Бояджиев 1964, стр. — из писмо на Н. Хрелков.

2 Н. Хрелков, Неотразимото, 1953, стр. 74.

3 Н. Хрелков, Няма думи за моя завет, в. Кормило, 1935, бр. 2.

4 Б. Вапцаров, сб. Спомени за Николай Хрелков, 1960.

ково желание да бъде „над“, да води и зове, да предупреждава. Това е типично хрелковското търсено издигане—дълг! Неговите идейно-политически и художествени принципи се формират по законите на висшата красота и „борбата напред“. И никак не е изненадващо, че Хрелков посвещава своя „Среднощен конгрес“ „На тримата поети Гео Милев, Сергей Румянцев и Христо Ясенев“ — за него те са не само загинали скъпи жертви, изпълнили тревожното му съзнание, не само приятели, които никога няма да се върнат отново. За него те са съвършен пример, дълг! Съзнанието за безспирното движение към съвършенството изпълва цялото същество на Н. Хрелков, устремява го да бъде винаги към гребена на вълната, към върха.

4.

На единия бряг Николай Хрелков издига повелята: „... нравственото короноване на човечеството да стане твоята чест, братството между народите—твоята любов, огненият зов на свободата — твоята слава,“¹ сама по себе си достатъчно показателна за гражданственото, революционното устройство на поета. На другия бряг — Хрелков среща „жестокост, разтление, смрад“, „един живот окаян“, човешки вълни, които „гаснат в нищета“; посреща го действителност, където „Ганьо Балкански може да бъде търговец, редактор, министър и пр.“²; посрещат го личности „мухи“, еднодневки, заблатени души, корист. И когато двата бряга се сблъскват, вътре, в самия тебе, изведнъж идва тласъкът към онази „гостоприемна страхотност“, която те обладава цял, в тебе заживява скръбта, мъката, потискащото чувство за срам, униженост, обида. „Обидно ми е да гледам каквато и да било красота, когато знам в колко грозота живее човечеството“³ — записва Николай Хрелков в бележника си. Полярната противоположност между поетическа и идейна мечта, от една страна, и жестоката действителност, от друга, изпълват душата с една особена драмична и напрегната скръб, към която Хрелков има психологическо и философско-етично предразположение. Това „предразположение“ е същностно за поета, за голямата по обем и дълбини „вътрешност“ — множество бележки, стихийни наброски, писма, отзиви, а също и стиховете му свидетелствуват за това.

Вийте, сиви кучета, и лайте,
вийте и завийте мойта скръб!⁴

Н. Хрелков със своята хиперболно-драматична натура откликва на всяко движение, на всеки дисонанс. В този смисъл той олицетворява характера на най-фината трагична революционност на духа. „... някаква глуха скръб. Една моя скръб. Аз не мога да я скриям дори тогава, когато нещастни люде кряскаат, че това е упадъчна проява.“⁵ Явно в случая поетът дълбоко е страдал и от хвърляните срещу него обвинения за дребнобуржоазност. Но за всеки става понятна огромната тревога на твореца и човека Хрелков.

Защото спокойният, „нескърбящият“, строго позитивният, вечно готовият да извика „ура!“ и „да!“ носи в себе си потенциала на застой, на проти-

¹ Из телеграмата на Н. Хрелков от края на 1915 г., съхранява се в музея в Горна баня, ръкопис

² Вж. литературно-критически очерк „Николай Хрелков“, Николай Бояджиев, стр. 100, из писмо на Н. Хрелков до Е. Мюнинг.

³ Бележка на Н. Хрелков, текстът в препис е в музея в Горна баня.

⁴ Н. Хрелков, Гонитба, в. Комедия, 1928, бр. 132.

⁵ Н. Хрелков, Лист Г. Бакалов, 1939.

вовеса на вълнението, потенциала на благата усмивка, той самият става крачеща потенциална „маскировка“. Защото вечният човешки повик „напред и нагоре!“ съвсем не е равен на плъзгането по повърхността. И може би в следващата мисъл най-ярко се изявяват тези разбираня и „чувствувания“ на Николай Хрелков: „Бих желал да видя една потресна драма, която, вместо да пречупи героя, се превръща в трамплин за още по-висок нравствен скок.“¹ И отново става понятна разкъсващата обикновените човешки представи сплъстеност, интензивност на стихотворения като: „Завръщане“, „Няма думи за моя завет“, „Гонитба“, „Път“, „Вечер“, „Нощна треска“, „Родина“, „Вълк“, и др. Когато си пълен с призив и предупреждение, когато изгаряш от божествения огън на красотата, когато си до болка влюбен в нея, в деня, в бъдещето на твоя народ, на човека до тебе и си служител на истината, ти не можеш да подминеш с махване на ръка и да се примириш с „някакво помръкнало човечество, някаква си смърт-полуживот“. Устройството на революционера в тебе, което те кара да осъзнаеш като социално-политическа реалност и да сътвориш като поетическо внушение: „Не, нямаше по-скръбна красота: дори скалите там кълняха бога!“ — е пълно отрицание на самодоволната убеденост, раждаща в последна сметка схематизъм и полировки. Николай Хрелков носи, храни в себе си един „благословен“ кръстопът, който е неговата хармония и неговият хаос, неговата естествена, желана среда и неговата клета — и този негов катаклизмичен интериор съхранява пълния кръг от обществено-политически, естетически и морални пристрастия и идеи, определящи битието му във времето. Тук трябва да се търси обяснението и на характерното за поезията на Н. Хрелков мисловно, образно и композиционно изграждане на стиха, при което фактологически-реалното получава символно значение, метафоричното „аз“ идва като „азово“ изстраждане на идеи и тласъци определено „масови“. За Николай Хрелков може да се каже: той е влюбен в тревогите. Той никога не тръгва по линията на лекото съпротивление — нещо повече, той сякаш убедено и с устрем сам поставя пред себе си съпротивата на възможно по-яркото, обхващащо мисълта и въображението, на по-трудното, по-силното. Сам търси предизвикателства за своята устойчивост, воля, сам провокира своите представи за нещата и отношението си към тях. Негово убеждение е: „Изпийвай друже, чашката до дънцето, дори когато е с горчиви хапове!“ За да изпиташ себе си, сам да се „обхванеш“ и разбереш, за да не ти поднася твоето „аз“ изненади. А това е така необходимо за всеки, който е приел като свое откровение служенето на общественото и общочовешкото бъдеще. И най-елементарната форма на човешка борба, и всяка организирана, идейно изградена социална, политическа борба, и всеки стремеж към сътворяване на нови естетически и художествени ценности — носят своите „за“ и „против“, своите изпепеляващи и възраждащи бури, своите нечувани изпитания и изискващи точен отговор въпроси. Николай Хрелков много ясно разбира, че това е главна особеност на съвременните нему дни и готви себе си в тяхно име. За него революцията е ежедневие и съдба, в които възторгът и страданието, оптимизмът и трагиката, полетът и самораздиращите дилеми бележат пътя към откритието. (И колко често сме склонни да обособяваме и наричаме наличието на търсещите съмнения — наличие на недооформеност, лабилност, дребнобуржоазност.)

А Н. Хрелков така добре „живее“ съмненията на откривателя! Те са така „вътре“ в емоционално-мисловната тъкан на поезията му, в битието на неговата душевност:

¹ Вж. заб. ⁵ на стр. 52.

Обзема ме незнаен, страшен шемет:
боли ли ме за нещо — аз не знам...
Вървя, пътувам в гибелното време
под черна и сирашка тишина.

Постигам ли аз вече своите цели?
И спирам ли се нявга в този ад?¹

Хрелков е един от тези, които най-естествено-присъщо живеят в сферите на бъдещето. Как именно? От една страна, той пряко участва в революционните пориви на епохата. От друга, култивира, съхранява в себе си принципите и нормите на бъдещето в пряко човешки и социален аспект. От трета, той винаги се стреми тези бъдещи принципи и норми да бъдат в поведението му „днес“ настоящи. От четвърта страна, това е може би един от най-интересните и специфични хрелковски „елементи“ — става дума за полетите на Хрелковото въображение, за съзнателно поддържаното душевно „статукво“! Големите творби на изкуството се раждат само при наличието на нестихващ, разбунен, разкъсващ реалното съзнание, тревожен, диалектичен, вътрешен мир — в него са и съмненията, и вярата, и скръбта, и образно-поетическите помисли. И стремежът да се надрасне — на всяка цена! — дребното, катадневното, безкрайните лабиринти на бедността и болестта; сред тези лабиринти Н. Хрелков се чувства особено неудобно и неловко, защото и с к а н е т о „да стана, да бъда!“ е над всичко, е техен антипод; а тук се крие и един по-друг нюанс на копнежа по бъдещето — съхраняване на мечтата и нейните видения като постоянна, душевна биография.

Но в този свят не стават постоянни чудеса,
затуй из други светове се лутат мислите замаяни:
ти чакаш вихър да разкъса пламналите небеса,
а тука тлей един живот окаяв?²

И пак се ражда тревогата от това, да не би действително да „спим дълбоко като камъни“, без надежда, без порив! Раждат се трескавите видения, сънища, превъплъщения и изпълват стиховете на поета. Сякаш Николай Хрелков си отдъхва, като казва — „Дойдоха моите видения“³, почувствувал твърда почва под краката си, усетил себе си в свой дом. В един разговор Хрелков сам изповядва: „Мога да кажа само това, че ме увличат главно прояви и преживявания, които извеждат над катадневното. Някои от тези преживявания, често пъти отдавна забравени, един ден неочаквано се появяват в съзнанието ми, започват да ме измъчват и придобили някаква необяснима привлекателност, дават тласък на моите търсения.“⁴ Тези търсения са подхранени и обусловени от духа на една нажежена революционна епоха. В нея Хрелков битува не само като поет. В нея той е една физическа истина, реалност; партниен член и активен функционер; агитатор; борец; будна мислеща личност, която търси своите брегове, течения, падове, вълноломи и активно се намесва в тях, подчинявайки ги на личния си — и на същата тази епоха — идеал.

5.

„И в общата надежда се смирих“. Погледнал в бездните и висотите на своята собствена душа, потърсил единение със същността на нещата, със сми-

¹ Н. Хрелков, Завръщане, сп. Съдба, 1930, бр. 4.

² Н. Хрелков, Поет, сб. Брод, 1935.

³ Н. Хрелков, Дочакан ден, 1952, Видения.

⁴ Б. Делчев, Познавах тези хора, 1968, стр. 335.

съла на света и живота, на човешкото място на земята и извън нея; усетил безпределността на времето и пространството, усетил себе си и дете, и бог, и разнищен и единен, и творец и рушител, и нищ и „венец на природата“, Николай Хрелков търси да обедини материалното и идеалното, конкретното и абстрактното, личното и общественото. Да създаде от тях един строен, траен, „образ“ — поетически, житейски, социален, решавайки чрез него взаимодействието „аз — ние“. Хрелков открива контурите на този „образ“ в своето сподвижничество с идеите на една идваща епоха на обществен и нравствен възход, за която „днес“ трябва да се воюва!

„И в общата надежда се смирих!“ Изходът е намерен. Към този, който не иска да бъде роб, диалектиката на живота изпраща най-унищожителните гръмотевици — и той, съчетал едновременно и „поет, и двойник и побратим луд“, запратен в бездните и вечността, разкъсан от хиляди „да“ и „не“, изповядва своя „Размисъл“:

Забравата — скучаещо чудовище —
погълна моя устрем и заспа
аз своите нераздалени съкровища
във бездните на ада закопах
Остана ми нощта на милионите —
и в общата надежда се смирих...¹

Много от стихотворенията на Н. Хрелков представляват изповед, родена от преосмислянето на социални и духовни ценности — не само лично негово, а характерно за поколенията творци преди и по време на Хрелковото присъствие в нашата литературно-обществена история. Цяло едно поколение от траяновци, дебеляновци, лилиевци е изпитало напрежението на духа, дръзнал да закопае в себе си своите съкровища, обричайки ги на горда самотност — резултат от ненамерен контакт с обществено-идейните искания на прогресивните сили. Тези съкровища — „нераздадени“ — са единственото убежище, оазисът сред грубостта и аморалността на епохата; и в същото време те се превръщат в сизифово усилие и бреме. Гордиевият възел на „аз“-а чака своя мъдрец и герой, който да разплете нишките и посочи — „ето началото, ето края, след мен!“. Стремешт към ясно светопознание постепенно избуява и се оказва по-необходим и реален от стремеша към ясно себепознание. Трагизмът и оптимизмът на епохата се сливат и от това сливане се ражда драматизмът на едно вярващо поколение, потърсило измеренията на „аз“-а чрез „общата надежда“ на „ние“. Съпоставката, анализът даже само на следните шест стихотворения на Н. Хрелков: „Гонитба“, „Бойчиновският последен бой“, „Среднощна коситба“, „Смърт под Габровница“, „Самоубиец“, „Има една песен“ — би дал явна картина на хрелковските духовно-мисловни сетива, на концепцията на поета за отношението: човек — революционер — живот — смърт, превърнала се в негова съдба.

Отдавна е започнала голямата „гонитба“. Тя е повече от „на живот и смърт“. Тя е на нещо, което човек най-трудно и най-лесно може да изгуби — честта на свободния. „Защото има нещо много жалко: защото и смъртта не ни спасява.“² Защото смъртта има едно лице, но пътищата до нея са различни. Смъртта на роба е чужда за представите на поета. Майката навярно винаги ще плаче „по първенеца скъп“, гарваните винаги ще грачат, усетили нечие загиване, нечие разтление, неспособни да различат живота от отрицанието и забравата, достойнството от робското пълзене. Хрелков убедително търси

¹ Н. Хрелков, Размисъл, 1928.

² Н. Хрелков, Неотразимото, 1953, стр. 75.

смъртта-живот в стихотворението „Гонитба“, обединило поетовите самовъпроси, противоречия и идеали в пътя му към „ние“.

Затова там гарваните грачат —
грачат, но не ще да падна роб.
Коньо хубав, коньо куплест, скачай!
Скачай, да прескочим моя гроб!

... Да, аз имам идеал — и това е идеалът на милионите. Те — с безпросветността на своя живот и със светлината на своите мечти — са всичко за мен. Те ме осмислят, правят ме точен, ясен, целенасочен, действителен. Те изпълват моето съзнание — станаха моя болка, мой дълг и упование. Моё убежище в безкрая на този свят, моя вяра, „религия“. Осезавам себе си като частица от тях, като капка в общия поток на идеите на времето. Аз бях с моите милиони през време на войната, опивах се от възторга им през 1923 г. съхраних техните гробове в себе си след 23-ата година и докрая, продължих с тях по пътищата на Нови Сад, Белград, Виена, Париж, по стачните площади и родните балкани, предупреждавах и ще предупреждавам, защото виждам:

Там някой скрито сочи нож —
за всенародното сърце...
И не покой — а кръв ще гребнете,
извити в тежък труд ръце!¹

Аз вече нямам свой дом, свой сън, свой мир. „На земята в тъмното подножие“ аз положих „и клетва, и обет!“ Челото ми е белязано със знака на човешкото достойнство и свободата. И аз няма да бъда никога сам, защото самотата е отрицание на живота. Аз съм приобщен посвое собствено убеждение и ще приобщавам всеки млад дух към себе си и към „тях“. И ще поздравявам борбата, бъдещето, и в предсмъртния си час даже ще викам: „Да живее великата мечта на оскърбените за чистота и красота и техният огнен бляс за свободата.“² Защото и аз съм оскърбен и ще пазя тази си скръб до последния си миг, за да ме държи тя буден; за да не забравям, че има мрак, аз ще се моля — „не пожънвай моята скръб!“, „скръб по отнетия живот“ — за да помня и знаая, за да любя и мразя, за да се боря! Нея — скръбта — никой не може да ми отнеме, защото няма да си позволя да бъда роб. Без тях — без вълненията си — аз ще бъда мъртъв, и аз съм пращинка от „ние“, а те никога няма да бъдат убити. Тяхната съдба е моя и аз ще я възпея в стих. Поетът в мен ненавижда всяко човешко угнетение и унижение. Аз ще пиша за свободата, за да не чувствавам живота като гроб, защото само днешният е такъв, а „утре“, за това утре, аз отдавам целия себе си и вярвам, че „революцията е творчество“. Аз намерих своето спокойствие в напрегнатото безпокойство на моето време.

И не скръбя: мойта сметка
е край на земната измама!

Да леч червена гибел свети —
и кървавата смърт ме мами!³

Така кръгът е склучен, Николай Хрелков влиза с пълна убеденост във веригата на най-прогресивното, хуманистично движение! Оброкът е даден, пътят е ясен, но нещата не свършват дотук. Свобода, братство, любов, кра-

¹ Н. Хрелков, Среднощен конгрес, 1932.

² Н. Хрелков, из негово писмо от 12. IV. 1946 г., ръкописът се съхранява в музея в Горна баня

³ Н. Хрелков, Сметка, 1928.

сота, равенство — това е една обща и лична цел, за чието постигане вреклят ъе се отрича от себе си. У поета това е едно реално съзнание, една цялостна вътрешна постройка на мисленето, на поривите. У него заживява стремеж, самотласък към лично нещастие, в името на общочовешкото и общонародно щастие. Николай Хрелков приема всяка трудност, изпитание като висш дар и е щастлив именно така. „Никой не би могъл да ме убеди, че моят живот не е завинаги разрушен. Мен не би ме и утешило подобно нещо. Аз винаги ненавиждах себе си, защото не можах достатъчно добре да разруша своя личен живот, за да послужи като материал за изграждане на всеобщия живот на милионите. И говоря истина, която е моя. Вярвам, че имам другари, които действат също като мене.“¹ От тези толкова типично хрелковски мисли до стихотворението „А сега . . .“, което е до болка духовно-автобиографично, разстоянието е твърде кратко. Ще си позволя да цитирам две строфи от него:

Разора там буревестен трактор
мъкната на земното кълбо;
картечни пушки ще изтракат
твоята романтична любов...

Не скърби ти, че не си въздишал
в лунна нощ при влюбена жена:
ти не си роден зарад въздишки,
нито за лирична тишина.

И още един цитат:

Аз се вечно стремях все към слънцето
(и не бе ли то също любов?) —
там народите стават в просъница,
и трепериш ти, земно кълбо!²

Ето цялата диалектика на мисловно-идейната, светогледна, психологическа „организация“ на хрелковския дух. Самоотричането става самообричане. Самоотричането е само формата, защото — фактически — ти „запазваш“ себе си именно по този начин, изграждаш, утвърждаваш, постигаш себе си, доказваш себе си. И нещото повече — н а м и р а ш н а ч и н а с и н а ж и в о т ?

И в този смисъл никак не е парадоксално, че нещастие то значи щастие. Самото наличие, самото пряко съществуване на нещастие то в света отваря заспалите очи и логически посочва своя антипод. А „виждането“ на този антипод е вече откриване на цел и сигурен залог за борба — пълноценна, въоръжена, революционна, възраждаща. От друга страна, нещастие то — в смисъл на напрегнат, бърз, тревожен живот — е неизбежен жребий за всеки апостол на човешкия прогрес. Това „апостолско нещастие“ се оказва пълнеж, заряд за творчеството му, материнска кръв, атмосфера, идея за стиховете му; своеобразна „нещастна идеология“ — съхранена вътре в „светая светих“. На Николай Хрелков просто не му се удава да бъде спокоен, той няма сетива, няма рецептори за подобно състояние; пълен е с противоотрови за него — то е „terra incognita“ за натура като Хрелковата. Тревога, жертвотовност и блян сенакълбят в нескончаемо напрежение — тогава се раждат стиховете. И Хрелков става „дом“ за едно върхно тържество за човешкия дух.

¹ Н. Хрелков, оригиналът на тази негова бележка се съхранява в ръкопис в музея в Горна баня, тук се публикува за първи път.

² Н. Хрелков, Няма думи за моя завет, в. Кормило, 1935, бр. 2.

Да намериш начина си на живот в пряко, неразривно единство със смъртта. Присъствието на смъртта, нейната евентуална, а и неизбежна реализация „съществува“ в съзнанието на Хрелков. Той няма рецептори за спокойствието, но за нея има. Това е смъртта като лична жертвост, от една страна, и конкретната смърт на прогнилото общество, от друга, обединени от общи принципни връзки и отношения.

Зовът на часовете!

Там вие вечността...

Два свята се заканват
в двубоя си последен!

Поради редица лични обстоятелства Николай Хрелков няма възможност да потегли в редиците на партизаните например. Но в поетическото си творчество той е един великолепен „духовен партизанин“ — себепотказал се, себепотказал се, живеещ винаги на прага на миналото и настоящето, борбата и победата, живота и смъртта.

Тежко стъпя в живота свободата желана:
смърт коси със жестоко над час тържество;
сняг замръзнал сковава притаени пространства,
но дълбоко и смело диша гневен живот.¹

Това е картината на епохата, диалектиката на борбата и в същото време това е една от най-точните характеристики на лично Хрелковата „действителност“, на „разположението на силите“ в самия него. Сериозността и величието на поетичното дело, суровостта на живота и борбата от само себе си налагат съзнанието — смъртта е неизбежна и ти трябва да си готов за нея. Защото — „Да бъдеш комунист в Севиля е равносилно, драги мой, да си осъден на бесило.“²

Стечението на редица обстоятелства в живота на Хрелков сами му дават поводи, насочват го, създават около него и в него благоприятни условия за „възприемане“ на смъртта. Нека си спомним само някои факти: болестта, вземаща все по-унищожителни за организма на Хрелков размери, започнала още в юношеството му, борбата му с нея; ранното бягство от родния дом — условията и причините за него — лесно водят към една потисната болезненост, изхвърленост; потресните лични впечатления от войната и събитията около и след 1923 г.; почти нечовешките условия на живот от 1925—1928 г. — годините на неговия емигрантски живот, затворническите спомени и обидата от някои криворазбрани понятия за партийна политика; връщането в България със съзнанието за продължаване на борбата в името на „световната революция“; непрекъснатите преследвания, интернирвания, доноси, двата инсценирани разстрела в горнобанските покрайнини; и всичко това, придружено с поголовното безхлебие и бездомност. Не е малко нали? — за продължителния период от повече от четвърт столетие. Този живот се изсипва върху плещите на един изключително чувствителен, емоционално устроен характер. Николай Хрелков има абсолютно позитивно обкръжение, за да може да обхване смъртта като проблем — в нейния философски аспект, да я усеща едновременно и бreme, и изход, и победа. С цялото си същество, с всички особености на мисловно емоционалната си нагласа Н. Хрелков сякаш непрекъснато изменява, изживява пътя — живот-смърт.

¹ Н. Хрелков, Сутрин, в. Щит, 1934, бр. 21.

² Н. Хрелков, Избран и стихотворения, 1965, стр. 181.

И понятието подвиг добива своята цялостност, своята плът и явност. Защото смъртта е за него ясна реалност, познато пространство. Това е смъртта в представите на непобедения и свободния, скръбта в представите на революционера, песимизмът в представите на оптимиста. Удвоени сили, жажда, самовглъбяване, чувство за сливане с безкрая на материята, удвоена страст за дейност, за борба, за творчество и съзидание. Прегледайте всичко оставено от Хрелков, от негови съвременници за него — и вие ще се убедите в това. Просто смъртта е победена чрез един намерен, хрелковски начин на живот.

Николай Хрелков е извървял емоционалните коридори, философските кръстопътища, свойствени му са психологическите реакции — резултат от съществуването на едно второ, „смъртно“ духовно битие у него. Тогава възможното, предполагаемото губят своите „вероятни“ очертания, те стават реалност за съзнанието, стават и образно-поетическа работилница за духа на Хрелков, за художествените му видения:

На устата ми в кръвта
сетните слова
залепват;
там гори една звезда —
екнат робските вериги.
Виждам бойна свобода
и в нощта с усмивка вдигам
своята отсечена глава!¹

Всичко казано дотук в основни линии обосновава Хрелковия пиетет към размисъла за падналия — даже сетивните усещания говорят за самочувствието на убития за свобода.

В поезията му се отразява и трагизмът, и величието на подвига. Възхвалата, прославата в творчеството на Н. Хрелков добиват измеренията на песен, но:

тъмна, душна песен за моята смърт,
тъмна, душна песен за скръбта народна!²

Сякаш го вълнува кобното, неведомото в духовния свят и преживяванията на бореца-несретник, всичко, което е свързано с моментите на смъртта или раняването, завещанието на бойните принципи или предсмъртната изповед, спомена. В този кръг се движат хрелковските видения — „Сън“, „Кукай, кукувице“, „Гонитба“, „Вечер“ („Деветият талаз“), „Има една песен“, „В дванайсетия час“, „Вяра“, „Гроб“, „Сметка“, „Видения“, „Песен за майката“, „Червеният езичник“, „Балада за трите сестри“, „Среднощна коситба“, „Бойчиновският последен бой“, „Смърт под Габровница“, „Самоубиец“, „През решетките на затвора“, „Над Батулия“... Могат да се изреждат още заглавия — свидетелство за десетките превъплъщения на поета в умиращ на барикадата или бойните полета. А обяснението за този род превъплъщения го дава стих като

Не гаснете вий, рани мои, не стинете
вий, въглени в сърцето и в кръвта.

И вие, мъртви образи, потъвате —
и мен не може да не ме боли!³

И тук се крие едно особено богатство на поетическия му дух — способността да вместиш в себе си десетки съдби, съдбата на твоята класа, на твоите „милиони“, съчетана със също така огромната способност за артистично превъ-

¹ Н. Хрелков, Сън, 1934.

² Н. Хрелков, Има една песен, в. Комедия, 1928, бр. 132.

³ Н. Хрелков, Нощна треска, сб. Кормило, 1935.

плътяване в тези съдби. Това е способността на „слепецът да види“ цвят, да изгради в своята тъмнина тонове, нюанси, светлосенки, да се вживее в багрите на дъгата — и още нещо — тези „багри“ да останат константни величини в човешката му (не само поетическа, творческа) същност и вече в хрелковски смисъл да култивират преди всичко чувството за дълг. Хрелков изгражда изповедно поетическата форма — забележете, че той говори в стиха си с едноличната си форма „аз“ в болшинството от творбите си; а в останалите слу- чаи с „ние“; той не познава „той“, „те“.

Цялата му поезия е един безкраен монолог на жертвоготовност. Сякаш смъртта върви по петите му, дебне го, той разговаря някак свойски с нея, надпреварва се с нея, приема я като подвиг и като нещо, което ще съхрани завинаги пламъка, движението, полета у него; ще ги увековечи — и те, запазени в своята цялост, многообразие и чистота ще приравнят най-светлото у човека с вечността.

Напред! —
отекна нашия вик в простора
и в сърцата ни замре;
ние бяхме стигнали целта си,
ние бяхме
с вечността звено...¹

Ето какво са устроени да улавят сетивата на Хрелковата душевност. „Обичаше старинното, заветното в народния живот... Мамеше го образът на Боян Магесника.“² Неволно ми се налага паралел и ще отворя една скоба, за да проличи още по-ясно индивидуалността на Николай Хрелков. Преди него Гео Милев се опиваше от естетическото изящество и богатство на народната песен, от житейското присъствие на поп Андрей и след поемата „Септември“ възнамеряваше да пише поема за Крали Марко. Никола Фурнаджиев се опиваше от съдбовността на пролетния вятър и написа своята езическа драма за всепародната „сватба“. Асен Разцветников се опиваше от емоционалната плът и ритмика на народната песен, изпя своите „Удавници“ и затърси нравствена опора в поривите на исусовци и донкихотовци. Годици по-късно Н. Вапцаров се опиваше от ежедневието драма на човека от работническата класа, намерил там огъня на своята поезия, той взе простотата на народната песен за своя естетическа правда и мислеше за бъдещи творби за Пирин планина и за Яне Сандански.³ Николай Хрелков, помамен от тъмните и светлите сили на Боян Магесника, погълна в своята душа образите и устрема на всички убити, на свидните мъртъвци и се понесе с тях — прие смъртта и мечтата им като свои — в името на останалите живи под знамето и сливането си с тях. В поезията му, в представите му за начин на живот се преплетоха баладично-романтичното от народните песни и драматичната романтика на народната съдба. Във възприятията и светлосетата му образът на народа встъпва без мъченическата святост на ореола, а някак особено твърд, и скръбен, и мъдър — и този образ се смесва като въздействие върху Хрелков с напрежението, кладите на човешката душа, отразени в народното творчество. В този смисъл, като имаме пред вид характера на Хрелковата духовност, характера на поезията му — бихме могли да говорим за родство между поет, народ, народна песен. И това родство усетено, почувствувано дълбоко вътре, намира своя веществен израз в някои от особеностите на поетическите видения и образи в изграждането и стиловата постройка; в някои от съществените белези на ат-

¹ Н. Хрелков, Бойчиновският последен бой, в. Мисъл и воля, 1931, бр. 8.

² Ив. Бурин, сб. Спомени за Николай Хрелков, 1960.

³ Вж. записките на Н. Хрелков по един интересен негов разговор с Н. Вапцаров; ръкописът се пази в музея в Горна баня.

мосферата на едни хиперболно-романтични възприятия, дошли да внушат Хрелковите понятия и разбирания за смисъла и целите на човешкия живот, за мястото на чест, човечност, истина, борба, смърт в общото движение нагоре; да внушат цялата съвременно-революционна същност на Николай Хрелков и неговите специфични индивидуални особености на човек, творец, гражданин.

„Личността се изживява в делото — затова в поезията на Хрелков няма поза, игра, литературно жонгльорство — тя е цялата отражение на вътрешния му идеен кръгозор, на личната му драма, неразривно свързана с драмата на народа, на човечеството. Каква е тая драма? — Повик на съвестта пред световното зло...“¹ — пише Людмил Стоянов още през 1936 г. И Николай Хрелков върви своя вътрешен и външен „Път“, будува стихотворенията „Размисъл“, „Но какво през дните се обажда“, „Вярвай“, „Нощна треска“, „В дванайсетия час“, „Родина“, „Вълк“, „Завръщане“, поемата „Среднощен конгрес“, изстрадва годините на една върховна политическа, идейна и социално-революционна борба. С цялото си същество той доказва, че има право да напише стиховете:

Борбата ми е зов за слънце
и под стремежа ми безкраен
трепери земното кълбо...

¹ Л. Стоянов, Поет-предвестник, Литературен лист Николай Хрелков, 1936.